

УДК 37.013

ЕКОЛОГО-ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ

О.В.Шевчук

Анотація. У статті характеризується потенціал української народної культури в екологічному вихованні учнів початкової школи; описані можливості використання на уроках та в позаурочний час давньої української міфології, народних вірувань і повір'їв, святкової атрибутики, народних ігор і дитячого фольклору.

Ключові слова: екологічне виховання, учні початкової школи, екологічна поведінка, народна культура, українська міфологія, святково-обрядова культура.

Аннотация. В статье характеризуется потенциал украинской народной культуры в плане экологического воспитания учеников начальной школы; описаны возможности использования на уроках и во внеурочное время древней украинской мифологии, верований, суеверий, праздничной атрибутики, народных игр и детского фольклора.

Ключевые слова: экологическое воспитание, учащиеся младшей школы, экологическое поведение, народная

культура, українська міфологія, празднично обрядова культура.

Annotation. *The article provides the evaluation of the potential of the Ukrainian folk culture respective ecological education. The ways of implementation of the Ukrainian mythology, folk beliefs and superstitions, feast prerequisites and ceremonies, folk games and children's folklore are described.*

Key words: *ecological education, junior schoolboys, ecologically conduct, folk culture, Ukrainian mythology, festively ceremonial culture.*

Постановка проблеми. Традиційна українська народна культура має досить високий еколого-виховний потенціал. Вона ввібрала в себе досвід багатьох землеробських поколінь, що жили в гармонії з навколишнім середовищем на цій землі ще з часів неоліту. Філософія наших пращурів базується на сприйнятті світу як живого організму, що все відчуває і розуміє, може взаємодіяти і спілкуватися з людьми, а може за їхні гріхи й прогніватись та помститися. Таке сприйняття було радше емоційним та художньо-образним, ніж таким, що базувалось на науковому розумінні природних процесів. А саме емоції і почуття відіграють провідну роль у мотивації поведінки учнів початкової школи.

Молодший шкільний вік – сенситивний період для екологічного виховання дітей, ідентифікації себе як невід’ємної частини природи, усвідомлення власної ролі та важливості в збереженні її цілісності. А народна культура є гарним засобом для більш суттєвого і емоційного впливу на свідомість. Народний фольклор, вірування, обрядовість спонукають учнів до образного мислення і душевних переживань, за допомогою яких вчителю легше формувати екологічно доцільну поведінку.

Аналіз досліджень з даного питання. Вихованню школярів засобами українських народних традицій присвячені роботи О.Вишневського, Л.Різник, В.Скутіної, Ю.Руденка, М.Стельмаховича, В.Тименка, К.Чорної та ін. Слід відмітити, що за роки незалежності інтерес до народної культури дещо підвищився, вийшли друком рукописи етнографів минулих століть (П.Чубинського, Я.Головацького, Ф.Вовка, В.Гнатюка, М.Грушевського, А.Кримського, В.Милорадовича та ін.), опубліковані в Україні праці, які були написані в еміграції (О.Воропая, С.Килимника, І.Огієнка), з’явилися сучасні дослідження в галузі етнології та фольклористики. Проте величезний народознавчий матеріал ще не отримав належного відображення в шкільних програмах та підручниках, а в навчально-методичній літературі для вчителів недостатньо адаптований до безпосереднього використання на уроках та позаурочний час.

Метою даної статті є аналіз еколого-виховного потенціалу української народної культури та розкриття можливостей використання її окремих складових: міфології (вірувань, легенд, повір’їв), святково-обрядової культури, декоративно-прикладного мистецтва, народних ігор і пісенно-поетичного фольклору в екологічному вихованні учнів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Українська міфологія має у своєму арсеналі багато яскравих фантастичних істот. Доброзичливі і примхливі, пустотливі і строгі, але здебільшого справедливі божества та дрібна нечисть успішно може позмагатися з популярними персонажами іноземної міфології. Їх образи можна використати для формування екологічно доцільної поведінки дітей під час екскурсій на природу, на уроках під час вивчення нового матеріалу, а також під час свят, виховних годин і організації дозвілля. Так, під час екскурсії до лісу, луки чи на берег водойми, знайомлячи учнів молодшого шкільного віку з природою рідного краю, вчитель може згадати про давнього бога Рода, який за народними віруваннями є творцем (родителем) Всесвіту і життя на Землі, і запропонувати дітям подумати, чому все, що ми бачимо навкруги – ліс, озеро і луг, траву, квіти, дерева і кущі, птахів, звірів і комах українці називають природою? Бо вони, за народними уявленнями, створені Родом і знаходяться під його охороною, тобто при Родові. А все, що знаходиться при Родові, і називається природою.

Школярам можна розповісти і про те, що у Рода є багато помічників, які згідно давніх вірувань наших предків, слідкують за порядком у ввірених їм місцях. Ліси і лісових мешканців охороняють мавки, лісовики і лісавки, гаї – гайовики, гірські хащі і полонини – Чугайстер. Поля охороняють – польовики й межовики, жінцям у полі допомагає Спір (щоб робота краще спорилась), а дотримуватись доцільного чергування праці й відпочинку під час жнив (відпочивати у спекотний полудень) змушує Полуденниця. Луги охороняють луговики, водойми – русалки, водяники, болотяники, бродниці та багато інших чарівних створінь. Вони слідкують за порядком на природі (у царстві Рода), хороших і добрих людей охороняють і допомагають їм, а бешкетників можуть і покарати, збити з дороги, завести у хащі, заманити в річку чи болото. Найбільше шкодить у дорозі Блуд – це скинутий з неба злий дух, що не встиг приземлитися і завис у повітрі. Він чіпляється до кожного, хто випадково торкнеться його, і змушує довго блукати. Блуд може набирати вигляду звірятка, метелика або птаха, тому чіпати звіряток або пташенят чи переслідувати метеликів буває дуже небезпечно. А допомагають подорожнім Попутник, Кострубонько, дідусь Білун.

Род опікується не лише природою, а й людським родом і родиною. І тут у нього також є багато помічників – це хатні духи Чур та Домовий, а також господарі двору та приміщень для тварин – Дворовий і Баган, які до того ж опікуються всією живністю у господарстві. Вони прихильно ставляться лише до тих господарів, які шанують творіння Рода (домашню живність) і його правічні порядки. А поганих і жорстоких господарів можуть і покарати, а ще в таких господах можуть з'явитися Злидні, Біда, Гризачка, Плаксивиці, Крикливиці... та інша нечисть, яка дуже дошкуляє своїм господарям [4, с.152-164].

Персонажі української народної міфології можна використати і на уроках, задля підвищення інтересу молодших школярів до навчального матеріалу та більш емоційного сприйняття ними виховних моментів. Такі прийоми будуть найбільш доречними в роботі з шестилітками, які ще не можуть читати суцільні тексти і записувати інформацію. Це допоможе підтримувати увагу молодших школярів протягом тривалого часу [5, с.36-40]. Цікаві фольклорні образи, художнє мислення, нестандартні ситуації, в які потрапляють міфічні герої, можна дуже доречно пов'язати з освітніми завданнями. Бажання якомога краще засвоїти навчальний матеріал, щоб допомогти міфічним героям вибратись з халепи, а за одне і самим не потрапити в подібну ситуацію в реальному житті, є гарною мотивацією для успішного засвоєння нової теми.

Аналізуючи позитивні і негативні вчинки міфічних героїв, можна ненав'язливо формувати морально-етичні цінності, а оскільки вони здебільшого є охоронцями природного середовища, то і культуру природоохоронної поведінки. Ознайомлення молодших школярів з українською народною міфологією також продемонструє дітям розмаїття і багатогранність української етнічної культури, допоможе полюбити її, що позитивно впливатиме на формування національної самосвідомості, розвиток патріотичних почуттів.

Крім легенд та вірувань, пов'язаних з міфічними персонажами і божествами, існує величезна кількість легенд про походження окремих рослин та тварин від людей. Так хризантема, за народними переказами, була колись гордою красунею, що не скорилася ворогам; підсніжник – сиротою, яку зла мачуха вигнала на холод ранньою весною; лелека – допитливим чоловіком, який зазирнув у мішок і випустив ненароком всіх гадів, яких повинен був кинути в ущелину, а квіти «братки» – братом і сестрою. Тому народний звичай вчить ставитись до цих та інших рослин і тварин як до людей, бо «ми з ними однієї крові».

Існують також легенди, які вчать бути вдячними окремим представникам фауни і флори за заслуги перед людьми. Так, павучки допомагали світ снувати, лелека приніс людям вогонь, півень своїм співом відганяє нечисту силу, котик допомагає налагодити стосунки з домовиком, тому його і впускають першим у нову оселю. Коту і собаці ми також зобов'язані хлібом, за народною легендою вони випросили його в Бога для людей, так що не вони наш, а ми їхній хліб їмо. А ще в народі вірять, що в метеликів втілюються душі предків, коли хочуть навідатись на землю, бджоли – то божі мухи, що приносять людям до свят мед, а богам віск; а жучок «сонечко» і справді живе на небі, може спілкуватися з Богом і передбачати погоду.

А ще український народ витворив багато застережливих забобонів: «Не даш скотині води – від слабости горітимеш. Позбиткуєшся над пташиним гніздом – грім впаде на хату, розіб'єш мурашник – матимеш воші, рватимеш без потреби квіти – випадатиме волосся» [3, с. 20]. «...кинеш щось у воду – рани матимеш на тілі, плюнеш – язик буде си рани, прищитимешся коло рота, впустиш до води бруд – вмреш від нагальної смерті. Де видиш бруд у воді і не прочистиш – Господь не стане тобі на поміч...» [3, с. 70]. За влучним висловом В.І.Даля, народ придумав їх «... для того, чтобы заставить малого и глупого, окольным путем, делать или не делать того, чего от него прямым путем добиться было бы гораздо труднее, ...пространные рассуждения и доказательства ни малого, ни глупого, не убедят и, во всяком случае, допускают докучливые опровержения» [2, с.13]. Отже і їх роль у формуванні екологічно доцільної поведінки може бути досить дієвою.

Великий виховний потенціал має і святково-обрядова культура українців, адже наші народні свята тісно пов'язані з природою, порами року, відбувалися на пошану сонця, води, землі, культу родючості і проходили зазвичай під відкритим небом, де відбувалося безпосереднє спілкування з рослинним і тваринним світом, долучення до сакральних цінностей живої та неживої природи.

Серед свят, що можна проводити з учнями початкової школи, великий екологічний потенціал має день весняного рівнодення – свято Сороки (Жайворонки, християнське 40 Святих). До цього свята наші бабусі печуть 40 жайворонків (маленькі булочки у вигляді пташок), з ними діти біжать на узлісся, настромивши пташечок на патички, і там підкидають вгору, імітуючи приліт птахів: «Летить соловейки на нашу земельку, а ви ластівоньки, пасти корівоньки». Після чого частину булочок з'їдають, а частину залишають пташкам на гілочках дерев. На свято також вивішують шпаківні, співають веснянки, спостерігають за природою, адже цього дня за народними віруваннями прилітають перші жайворонки і

починають розмітати сніг своїми крильцями, а сорока цього дня мусить покласти до гнізда сорок прутиків. При нагоді можна розповісти, чому не слід заглядати у пташині гнізда, руйнувати мурашники, рвати першоцвіти (легенди, забобони та повір'я, пов'язані з цим, також стануть у пригоді).

Вдалим періодом для екологічного виховання є не лише саме святкування, а й підготовка до нього або дні, що йдуть після свят. Так після Вербної неділі (а в давнину і в саму неділю), діти садили свої вербові галузки навколо ставка: «З шутки освяченої, що мама з церкви принесла. Покладе жмуток за образи, а один прутик візьме і до чурупітника: «Ходім твою шутку садити». Робили це на бережку сажівки (ставу) чи ярка. Шутка розростається, а діти: «Це моя! Це моя!..» А прикупі – і мамчина, і неньова, і дідова, і бабина. А ще май далі – подальшої, уже віджилої старини...»[3, с.124-125].

На Зеленому тижні, поки русалки по полях гуляють, чистили джерела, струмки, криниці, копанки. Напередодні Великодня – розписували писанки сакральними знаками на пошану сонцю, воді, землі, дощику, жучку-шумові, богині родючості Макоші, квітам і травам, щоб життя на Землі ніколи не перевелось [6, с. 57-58].

При підготовці до новорічного святкування можна пригадати старі звичаї ставити замість ялинки дідуха. У давнину дідухів плели влітку під час жнив і зберігали аж до Різдва у клуні. Якщо напередодні літніх канікул попросити батьків заpastися колосками з довгими стеблами, то такого дідуха можна виготовити і власноруч з школярами, а ще на додаток – солом'яних павучків (прикраси для оселі), щоб добро снували у Новому році.

Звичайно, з пересохлими колосками взимку дещо важче працювати ніж влітку, але на допомогу сучасному вчителю приходять сучасні технології, і обплітати стебла можна не самими сухими стеблами з пучка, а прозорим скотчем, з яким дуже зручно працювати, пучки міцно фіксуються з першого разу. Для більш естетичного вигляду поверх скотча стовбур дідуха можна обвити вузькою атласною стрічкою жовтого кольору, виходить дуже гарно. До того колективна робота йде дуже швидко і під силу навіть шестиліткам. Варто кожному учневі зібрати колоски в пучок і скріпити їх, а вчитель за допомогою учнів скріпить всі пучки у красиве солом'яне деревце. Вийде гарний майстер-клас з глибоким екологічним підґрунтям на тему: «Ми ялинки не рубаємо, дідуха виготовляємо!».

Наближали дитячі душі до природи і традиційні народні ігри, такі назви як «козлик», «квочка», «зайчик», «горобчик», «перепілочка», «огірочки», «мак» говорять самі за себе, і кожна супроводжувалася цікавими танцювальними рухами і піснями. Гра, як спосіб отримання інформації та засвоєння практичних навичок, є досить доречною у молодшому шкільному віці, адже саме ігрова діяльність у цей період є для них досить важливою. Вона підтримує інтерес більш тривалий час, ніж спонукання вчителя уважно слухати, а рухливі ігри з поєднанням народних пісень, лічилок, примовок розвивають не лише кругозір, а й тренують пам'ять, знімають психологічне навантаження. Народні ігри до того ж завжди мають моральну складову, а через їх зв'язок з природою та проведення під відкритим небом позитивно впливають на формування екологічно доцільної поведінки.

Висновки. Отже, українська народна культура має великий потенціал для формування екологічного мислення і поведінки молодших школярів і їхніх батьків та рідних. Адже вона протягом тисячоліть спонукала людей мислити екологічно – шанувати природу і все, що нас оточує, ставитись до землі, як до матері, яка нас народжує і годує, до води – як до святині, що нас очищає, захищає і зцілює, до тварин і рослин – як до розумних істот, які можуть розмовляти з Богом. Саме такого – ціннісного і шанобливого ставлення до навколишнього середовища бракує урбанізованому суспільству нині.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія. / Валерій Войтович – К. : Либідь, 2002. – 664 с.; іл.
2. Даль В. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа / Владимир Даль.– СПб. : Литера, 1996.– 480 с.
3. Маковій Г. П. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. / Гарафіна Маковій – К. : Український письменник, 1993. – 205 с.
4. Творун С.О. Практична етнологія для ділових людей. / С. О. Творун. – Вінниця : Книга-Вега, 2009. – 288 с.
5. Шевчук О. Використання українських міфічних персонажів на уроках з курсу «Я і Україна» / О. Шевчук. // Початкова школа. – 2011. – №5. – С. 36 – 40.
6. Шевчук О. Готуємось до Великодня / О. Шевчук. // Початкова школа. – 2010. – №3. – С.57 – 58.